UDK: 711.7:725.21

SHAHAR MARKAZIY HUDUDLARIDA SAVDO MAJMUALARINING ARXITEKTURA-SHAHARSOZLIK INTEGRATSIYASI VA HAJMIY-REJAVIY TASHKIL ETILISHI (SAMARQAND SHAHRI MISOLIDA)

Raxmanova Mansura Baxtiyarovna
Katta o'qituvchi, SamDAQU
Doi : https://doi.org/10.5281/zenodo.20057371

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy savdo majmualarining arxitektura-shaharsozlik muhitiga integratsiyasi, ularning hajmiy-rejaviy tashkil etilishi hamda funksional zonalash tamoyillari ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, savdo majmualarini loyihalash omillari, shahar markaziy hududlari va periferik zonalardagi roli, transport tizimlari bilan o'zaro aloqasi hamda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati o'rganilgan.

Kalit so'zlar: savdo majmuasi, shopping mall, shaharsozlik integratsiyasi, hajmiy-rejaviy yechim, atrium, zonalash, mixed-use, urban muhit, barqaror arxitektura.

Kirish. Shahar markaziy hududlarida savdo majmualarining arxitektura-shaharsozlik integratsiyasi masalasi zamonaviy urbanizatsiya jarayonlarining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Ayniqsa tarixiy shakllangan shahar markazlarida yangi savdo infratuzilmasini joylashtirish jarayoni murakkab ko'p omilli tizimni tashkil etadi. Bu yerda nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki tarixiy muhitni saqlash, transport tizimi bilan uyg'unlashuv, piyodalar oqimini boshqarish va ijtimoiy makon sifatini oshirish kabi masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy shaharlar rivojlanishida savdo majmualari iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmaning ajralmas qismi sifatida shakllanmoqda. Ular nafaqat savdo faoliyatini tashkil etuvchi obyektlar, balki jamoat makonlari, kommunikatsion tugunlar va rekreatsion hududlar sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, global urbanizatsiya jarayonlari kuchayib borayotgan hozirgi davrda savdo markazlari shahar muhitining funksional va kompozitsion strukturasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Asosiy qism. Savdo majmuasi — bu ko'p funksiyali arxitektura majmuasi bo'lib, unda savdo do'konlari, xizmat ko'rsatish obyektlari, ko'ngilochar zonalar, ovqatlanish maskanlari va ba'zan ofis hamda turar joy elementlari integratsiyalashgan holda joylashadi. Savdo majmualari zamonaviy shaharsozlik va arxitektura tizimining muhim funksional elementlaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat savdo faoliyatini tashkil etadi, balki ijtimoiy, rekreatsion va madaniy muhitni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy savdo markazlari funksional jihatdan ko'pincha aralash funksiyali konsepsiya asosida loyihalanadi.

Savdo majmualari shahar tuzilmasida quyidagi vazifalarni bajaradi:

Shahar markazlarida ular iqtisodiy faollikni oshiruvchi "magnit" sifatida xizmat qiladi. Bu obyektlar aholining kundalik ehtiyojlarini qondirish bilan birga, piyodalar oqimini tartibga soladi va jamoat makonlarini shakllantiradi. Ayniqsa, markaziy hududlarda joylashgan savdo majmualari transport tizimi bilan chambarchas bog'lanadi, bu esa transport-logistika integratsiyasini talab etadi. Periferik hududlarda joylashgan savdo majmualari esa yangi urbanistik markazlar shakllanishiga turtki beradi. Bu jarayon "suburbanization" va "polycentric city" modelining rivojlanishi bilan bog'liq holda amalga oshadi.

Savdo majmualarining arxitektura-shaharsozlik integratsiyasi jarayonida binolarni shahar tuzilmasiga mexanik tarzda joylashtirilishini emas, balki ularning mavjud urbanistik kontekst bilan uyg'unlashgan holda shakllanishini anglatadi. Bu jarayonda shahar markazining

morfologik tuzilishi, ya’ni ko‘cha tarmoqlari, maydonlar tizimi, tarixiy obidalar va jamoat makonlari o‘rtasidagi nisbatlar chuqur tahlil qilinadi.

Savdo majmualarining hajmiy-rejaviy tashkil etilishi zamonaviy arxitektura va shaharsozlik yondashuvlarida murakkab, ko‘p qatlamli tizim sifatida qaraladi. Bunda markaziy ichki hovli, ya’ni atrium, asosiy kompozitsion va funksional markaz vazifasini bajaradi. Ushbu makon yopiq shaklda emas, balki yarim ochiq jamoat hududi sifatida tashkil etilib, shahar maydonlari bilan vizual hamda funksional jihatdan uzviy bog‘lanadi. Natijada u nafaqat savdo jarayonlarini, balki ijtimoiy faollikni ham qo‘llab-quvvatlovchi muhitga aylanadi. Atrium turli tadbirlar o‘tkazish, dam olish va insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish uchun muhim platforma vazifasini bajaradi.

Mazkur tizimda galereya yo‘laklari alohida ahamiyat kasb etadi. Ular an’anaviy shahar ko‘chalari printsipida shakllantirilib, piyodalar harakatini tabiiy ravishda yo‘naltiruvchi va taqsimlovchi makon sifatida xizmat qiladi. Ushbu yo‘laklar bo‘ylab kichik savdo nuqtalarining joylashtirilishi esa savdo faoliyatining uzluksizligini ta’minlaydi hamda foydalanuvchilar uchun qulay va intuitiv muhit yaratadi. Natijada savdo majmuasi ichki hududi sun’iy tashkil etilgan yopiq makondan ko‘ra, real shahar muhitining davomi sifatida qabul qilinadi.

Do‘konlar tizimi esa perimetr bo‘ylab modullashgan va mayda hajmlarga bo‘lingan holda joylashtiriladi. Bunday yondashuv massiv va yopiq bloklardan voz kechib, tarixiy shahar muhitining masshtabi va ritmiga moslashishni ta’minlaydi. Har bir savdo nuqtasining ko‘cha bilan bevosita aloqador kirish eshiklariga ega bo‘lishi esa ularning shahar hayotiga faol integratsiyasini kuchaytiradi. Shu orqali savdo majmuasi ichki va tashqi makon o‘rtasidagi chegaralarni yumshatadi.

Jamoat maydonlari tizimi ham ushbu rejalashtirishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Kompleks ichida va tashqarisida tashkil etilgan ochiq maydonlar shahar maydonlari bilan integratsiyalashgan holda faoliyat yuritadi. Ushbu hududlar o‘tish makoni, ya’ni “transition space” sifatida xizmat qilib, foydalanuvchilarni bir funksional zonadan boshqasiga tabiiy tarzda o‘tkazadi. Natijada makonlar o‘rtasida keskin chegaralar emas, balki silliq o‘tishlar yuzaga

1-rasm. Savdo majmuasi.

keladi (1-rasm).

Vertikal aloqa elementlari, ya’ni liftlar, eskalatorlar va zinapoyalar esa markaziy kompozitsion hududlarda emas, balki nisbatan yashirin yoki periferik qismlarda joylashtiriladi. Bu yondashuv tarixiy muhitga ortiqcha vizual bosim bermaslikka xizmat qiladi hamda umumiy

kompozitsiyaning yaxlitligini saqlaydi. Shu bilan birga, ular foydalanuvchilar uchun qulay va samarali harakatlanish imkonini ta’minlaydi.

Funksional zonalash jarayonida hududlar aniq, ammo moslashuvchan tarzda ajratiladi. Savdo faoliyati asosan galereya yo‘laklari bo‘ylab tashkil etiladi, ko‘ngilochar funksiyalar markaziy ichki hovliga yaqin hududlarda jamlanadi, xizmat va texnik zonalar esa periferik yoki kam ko‘rinadigan qismlarga joylashtiriladi. Bu esa makonning funksional samaradorligini oshiradi hamda foydalanuvchi oqimini to‘g‘ri boshqarish imkonini beradi.

Umuman olganda, bunday rejalashtirish modeli savdo majmuasini mustaqil va yopiq obyekt sifatida emas, balki shahar tuzilmasining tabiiy davomi sifatida shakllantirishni nazarda tutadi. Bu jarayonda ko‘cha va maydonlar tizimi saqlanadi, piyodalar harakatining uzluksizligi ta’minlanadi hamda tarixiy muhitning masshtabi va kompozitsion xususiyatlari buzilmaydi. Natijada savdo markazi shahar muhitiga uyg‘un ravishda singib ketadi va urbanistik organizmning ajralmas qismiga aylanadi.

Savdo majmualarining hajmiy-rejaviy tashkil etilishi quyidagi asosiy elementlardan iborat:

- **Atrium (markaziy bo‘shliq)** – asosiy kommunikatsion va asosiy markaz;
- **Do‘konlar** – yirik brendlar joylashgan asosiy tortuvchi nuqtalar ;
- **Galeriyalar** – kichik savdo nuqtalari joylashgan yo‘laklar;
- **Vertikal aloqa vositalari** – eskalatorlar, liftlar, zinapoyalar ;
- **Zonalash** – savdo, xizmat, ko‘ngilochar va texnik hududlarga ajratish.

Bunday rejalashtirish foydalanuvchi oqimini samarali boshqarish va tijoriy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi (2-rasm).

Zamonaviy savdo majmualarining rivojlanish tendensiyalari bir necha o‘zaro bog‘liq

2-rasm. Funksional zonalashtirish.

Muallif chizmasi

yo‘nalishlar asosida shakllanmoqda. Ushbu yo‘nalishlar nafaqat binoning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi, balki uning shahar muhitidagi rolini ham tubdan o‘zgartiradi. Ekologik dizayn tamoyillari savdo majmualarini loyihalashda ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bunda tabiiy yoritishdan maksimal darajada foydalanish, energiya samaradorligini oshirish va yashil hududlarni integratsiyalash asosiy mezon sifatida qaraladi. Natijada bino nafaqat iqtisodiy jihatdan samarali, balki ekologik barqaror muhitga ham moslashadi.

Raqamlashtirish jarayoni esa savdo majmualarini “aqlli” tizimlarga aylantirmoqda. Interaktiv navigatsiya, mobil ilovalar va sun’iy intellekt asosidagi xizmatlar foydalanuvchilar uchun qulaylikni oshiradi hamda savdo jarayonlarini optimallashtiradi. Bu esa mijoz tajribasini yangi bosqichga olib chiqadi.

Ko‘p funksiyalilik tamoyili esa savdo majmualarini kompleks urbanistik obyektga aylantiradi. Savdo, dam olish, ish va turar joy funksiyalarining bir makonda birlashuvi shahar muhitida vaqt va makon resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu orqali savdo markazlari mustaqil obyekt emas, balki ko‘p qatlamli urbanistik tizim sifatida shakllanadi.

Transport va piyodalar oqimini tashkil etish ham integratsiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shahar markazlarida transport yuklamasi yuqori bo‘lganligi sababli savdo majmualarini loyihalashda yer osti avtoturargohlar, piyodalar uchun ustuvor hududlar va jamoat transporti bilan bog‘lanish tizimlari hisobga olinadi. Bu esa shahar markazining ekologik holatini yaxshilashga va insonlar uchun qulay muhit yaratishga xizmat qiladi.

Savdo majmualarining shahar markazlariga muvaffaqiyatli integratsiyasi ularning ochiqligi va moslashuvchanligiga bog‘liq. Yopiq va monofunksional majmualar ko‘pincha shahar hayotidan uzilib qoladi, holbuki aralash funksiyali, ochiq va moslashuvchan makonlar shahar muhiti bilan faol aloqada bo‘ladi. Shu jihatdan zamonaviy arxitektura amaliyotida “ko’p funksiya” konsepsiyasi keng qo‘llanilmoqda, bu esa savdo, ofis, turar joy va rekreatsion funksiyalarni birlashtirish orqali hududning iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta’minlaydi.

Samarqand shahri misolida bu jarayon o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Shahar markazida joylashgan tarixiy obyektlar, xususan Registon maydoni, Bibixonim majmuasi va boshqa yodgorliklar atrofida yangi savdo infratuzilmasini shakllantirishda an’anaviy me’moriy elementlardan foydalanish muhim hisoblanadi. Bu yerda milliy bezaklar, gumbazli kompozitsiyalar, soyabonli yo‘laklar va ichki hovli tizimlari zamonaviy savdo majmualari arxitekturasiga integratsiya qilinishi mumkin. Shu bilan birga, bino balandligi, masshtabi va fasad yechimlari tarixiy muhit bilan mos bo‘lishi lozim, aks holda vizual dissonans yuzaga keladi.

Samarqand shahrining tarixiy markazida savdo infratuzilmasini rivojlantirishda **adaptiv integratsiya** tamoyilidan foydalanish lozim. Ushbu yondashuv yangi qurilayotgan obyektlarni mavjud tarixiy muhitga mexanik tarzda joylashtirishdan voz kechib, ularni shahar tuzilmasining ichki mantiqiyligi, morfologiyasi va madaniy-kontekstual xususiyatlariga mos holda rivojlantirishni nazarda tutadi. Ayniqsa, Registon maydoni, Bibixonim masjidi kabi tarixiy dominantlar atrofida har qanday yangi arxitektura aralashuvi nihoyatda ehtiyotkorlik bilan olib borilishi zarur.

Adaptiv integratsiya konsepsiyasining nazariy asoslari bir necha muhim komponentlarga tayangan holda shakllanadi. Avvalo, bu yerda shahar morfologiyasini chuqur tahlil qilish muhim hisoblanadi. Samarqand tarixiy markazida ko‘cha tarmoqlari tor, egri-bugri shaklda rivojlangan bo‘lib, ular ichki hovli tizimlari bilan chambarchas bog‘langan. Shu sababli yangi savdo majmualari ham yopiq, massiv bloklar ko‘rinishida emas, balki hovli tipologiyasiga asoslangan, ichkariga yo‘naltirilgan kompozitsiya asosida shakllantirilishi lozim. Bu esa nafaqat funksional qulaylik yaratadi, balki tarixiy muhitning fazoviy mantiqini davom ettiradi.

Ikkinchi muhim jihat — masshtab va proporsiyalar muvozanatidir. Tarixiy obidalar, ayniqsa Registon ansambli, o‘zining monumental hajmi va kompozitsion aniqligi bilan ajralib turadi. Shu bois yangi savdo infratuzilmasi ushbu dominantlardan baland yoki vizual jihatdan

ustun bo‘lmasligi kerak. Aksincha, u fon rolini bajarib, asosiy tarixiy obyektlarning estetik qabul qilinishini kuchaytirishi lozim. Bu yondashuv shahar siluetini saqlash va vizual dissonansni oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Uchinchi asos — an’anaviy me’moriy elementlarni zamonaviy talqinda qo‘llashdir. Samarqand me’morchiligiga xos bo‘lgan ravoq, ayvon, gumbaz, koshinkor bezaklar va ichki hovli tizimlari yangi savdo majmualari arxitekturasiga integratsiya qilinishi mumkin. Biroq bu elementlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilmasdan, balki zamonaviy materiallar va texnologiyalar asosida qayta interpretatsiya qilinishi lozim. Natijada tarixiylik va zamonaviylik o‘rtasida muvozanat yuzaga keladi.

To‘rtinchi jihat — funksional moslashuvchanlikdir. Zamonaviy savdo majmualari nafaqat savdo, balki ijtimoiy va madaniy faoliyat markazlari sifatida ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ichki hovlilar, yarim ochiq galereyalar va jamoat maydonlari turli tadbirlar, ko‘rgazmalar va jamoaviy faoliyatlar uchun moslashtiriladi. Bu esa tarixiy markazning “jonli” urbanistik muhit sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Beshinchi asos — iqlimiy va ekologik moslashuvdir. Samarqandning kontinental iqlim sharoitida soyabonli yo‘laklar, ichki hovlilar va tabiiy shamollatish tizimlari katta ahamiyatga ega. An’anaviy arxitekturada keng qo‘llanilgan ushbu yechimlar zamonaviy savdo majmualarida ham energiya samaradorligini oshirish va mikroiqlimni yaxshilash vositasi sifatida qo‘llanishi mumkin.

Yuqoridagi barcha omillar yig‘indisida adaptiv integratsiya shuni ko‘rsatadiki, yangi savdo majmualari tarixiy muhitga qarama-qarshi obyekt sifatida emas, balki uning evolyutsion davomi sifatida shakllanishi zarur. Bunday yondashuv nafaqat madaniy merosni saqlash, balki uni zamonaviy hayot talablari bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Natijada Samarqand tarixiy markazi o‘zining autentik qiyofasini yo‘qotmagan holda, zamonaviy urbanistik jarayonlarga mos ravishda rivojlanadi.

Xulosa. Savdo majmualari zamonaviy shahar muhitining integratsiyalashgan elementi bo‘lib, ularning samarali taraqqiy topishi arxitektura, iqtisodiyot va ijtimoiy omillarning uyg‘unlashuviga bog‘liqdir. To‘g‘ri loyihalashtirilgan savdo markazi nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki jamoat makonini boyitadi, urbanistik muvozanatni ta’minlaydi va shahar identitetini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shahar markaziy hududlarida savdo majmualarining arxitektura-shaharsozlik integratsiyasi kompleks yondashuvni talab etadi. Bu jarayonda tarixiy merosni asrash, zamonaviy funksional talablarni qondirish va shahar makonining sifatini oshirish o‘rtasida muvozanatni ta’minlash asosiy vazifa hisoblanadi. Ayniqsa Samarqand kabi boy tarixiy merosga ega shaharlarda bu masala yanada dolzarb bo‘lib, ilmiy asoslangan va kontekstual yondashuvni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Gehl, J. (2010). Cities for People. Island Press.
2. Alexander, C. et al. (1977). A Pattern Language. Oxford University Press.
3. Lynch, K. (1960). The Image of the City. MIT Press.
4. UN-Habitat (2020). Enhancing Urban-Rural Linkages for Sustainable Development.
5. Rapoport, A. (1969). House Form and Culture. Prentice-Hall.
6. Kadyrov, Sh. Urban Development of Samarkand. Tashkent, 2015.
7. Mirzaev, T. Samarqand me’morchiligi tarixi. Toshkent, 2009.
8. Abdullaev, K. Markaziy Osiyo shaharsozligi asoslari. Toshkent, 2018.
9. ICOMOS. Recommendation on the Historic Urban Landscape. UNESCO, 2011.
10. UNESCO. Report on the Historic Centre of Samarkand – Crossroads of Cultures. Paris, 2001.
11. Yuldasheva, M. K., & Raxmanova, M. B. (2023). Architecture Of The Future–Modern Trends And Innovation. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF ARTS AND DESIGN*, 314-319.

12. Madina, K., Barchinoy, T., Nafisa, G., Amina, S., Mansura, R., Xosiyat, T., & Madina, B. (2025). Digital health interventions for post-myocardial infarction rehabilitation: a randomized Trial on wearable technology adherence and cardiac outcomes. *Revista Latinoamericana de Hipertensión*, *20*(7), 504-510.
13. Юлдашева, М., Ибрагимов, Н., & Рахманова, М. (2018). Реконструкция и возрождение исторических зон города Самарканда в архитектурном проектировании САМГАСИ. *Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University Technical Science and Technology Series*, *123*(2).
14. Xaitov, R. M. (2024). FORMATION OF MODERN RESIDENTIAL ARCHITECTURE IN HISTORICAL URBAN CENTERS OF UZBEKISTAN. *INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED RESEARCH IN EDUCATION, TECHNOLOGY AND MANAGEMENT*, *3*(8), 82-94.
15. Raxmanova, M. B., & Sh, M. G. (2024). O'ZBEKISTONDA TURISTIK-MADANIY MAJMUALARNING ME'MORIY SHAKLLANISHI. *Science and innovation*, *3*(Special Issue 34), 110-113.
16. Rakhmanova, M. B. (2022). PROSPECTS OF DIGITALIZATION OF EDUCATION IN UZBEKISTAN. *Архив научных исследований*, *2*(1).